

УК 340.12'04

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.19>

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ОСНОВОПОЛОЖНИЙ ПРАВОВИЙ ПРИНЦИП: ІСТОРИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ ТА СУЧАСНЕ ЗНАЧЕННЯ

Стаднік І.В.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії, історії держави і права
та філософії права,
Донецький національний університет імені Василя Стуса
ORCID: 0000-0002-8047-3697*

Міхайліна Т.В.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії, історії держави і права
та філософії права,
Донецький національний університет імені Василя Стуса
ORCID: 0000-0002-1129-2470*

Стаднік І.В., Міхайліна Т.В. Справедливість як основоположний правовий принцип: історична еволюція та сучасне значення.

Стаття присвячена аналізу принципу справедливості як однієї з основоположних та невід'ємних цінностей цивілізованого суспільства та фундаментального елементу правової системи. Особлива увага приділяється складності та багатозначності цього поняття та принципу, його еволюції від античності до сучасності, а також значенню в умовах глобалізованого світу. Зазначається, що трансформаційні процеси, що відбуваються в багатьох сферах суспільного життя, призводять зокрема до розмивання змісту багатьох основоположних принципів і зокрема справедливості, внаслідок чого дослідження її еволюції і сучасної ролі дасть змогу не лише поглибити теоретичне розуміння цього феномена, а й оцінити його потенціал у формуванні цивілізованої та ефективної правової системи. Мета дослідження – комплексний аналіз принципу справедливості як основоположного елементу правової системи, з урахуванням його історичної динаміки та сучасного практичного значення. У ході наукового дослідження використовувалися загальнонаукові та приватно-наукові методи пізнання, зокрема діалектичний, метафізичний історико-правовий, формально-юридичний методи, а також методи правової герменевтики і правової компаративістики. Результати дослідження показують, що справедливість має надскладний та багатогранний характер, який змінюється від античності до сучасності, зберігаючи певну спадковість у розумінні ключових характеристик, що дає змогу говорити про ідеологію справедливості. Водночас звертається увага на неможливість розробки єдиної дефініції справедливості, однак це не розглядається як недолік, оскільки є цілком припустимим розширене тлумачення цього принципу, що у поєднанні з іншими складовими верховенства права забезпечує його ефективну реалізацію. Судова практика виходить з розуміння принципу справедливості як інтегральної складової верховенства права, що забезпечує рівність та доступ до правосуддя. Здатність справедливості протистояти сучасним викликам та загрозам визначається ставленням до неї суспільства та індивідів, внаслідок чого формування критичного мислення видається важливим засобом утвердження та ефективної реалізації цього принципу в правовій системі. В якості основи принципу справедливості визнається формула «Права і свободи кожного закінчуються там, де починаються права і свободи інших».

Ключові слова: правові принципи, принцип справедливості, історичний розвиток, правова система, верховенство права, право.

Stadnik I.V., Mikhailina T.V. Justice as a foundational legal principle: historical evolution and contemporary relevance.

The article is devoted to the analysis of the principle of justice as one of the fundamental and integral values of a civilized society and a fundamental element of the legal system. Particular attention is paid to the complexity and ambiguity of this concept and principle, its evolution from antiquity to the present, as well as the importance in the conditions of the globalized world. It is noted that transformational processes occurring in many spheres of public life lead to the blurring of the content of many fundamental principles, and in particular justice, which will allow the study of its evolution and modern role will not only deepen the theoretical understanding of this phenomenon, but also evaluate its potential. The purpose of the study is a comprehensive analysis of the principle of justice as a fundamental element of the legal system, taking into account its historical dynamics and modern practical importance. In the course of scientific research, general scientific and private-scientific methods of cognition were used, in particular dialectical, metaphysical historical-legal, formal-legal methods, as well as methods of legal hermeneutics and legal comparative studies. The results of the study show that justice is complex and multifaceted, which changes from antiquity to present, preserving some heredity in understanding key characteristics, which makes it possible to speak about the ideology of justice. At the same time, attention is paid to the impossibility of developing a single definition of justice, but this is not considered a disadvantage, since it is quite acceptable to have an extended interpretation of this principle, which in combination with other components of the rule of law ensures its effective implementation. Judicial practice proceeds from understanding the principle of justice as an integral component of the rule of law, which ensures equality and access to justice. The ability of justice to withstand modern challenges and threats is determined by the attitude of society and individuals, which makes the formation of critical thinking seems to be an important means of establishing and effective implementation of this principle in the legal system. The formula of «the rights and freedoms of everyone end where the rights and freedoms of others begin as the basis of justice».

Key words: legal principles, principle of justice, historical development, legal system, rule of law, law.

Impartial justice consists not in being neutral between right and wrong, but in finding out the right and upholding it, wherever found, against the wrong.
Theodore Roosevelt [1, c. 26–27]

Постановка проблеми. Серед безлічі правових принципів, до втілення яких прагнуло людство незалежно від часів та юридичних традицій, найбільш бажаним і водночас невизначеним за змістом завжди був і є принцип справедливості. Тривала історія розвитку цього принципу характеризується боротьбою двох начебто протилежних тенденцій. З одного боку, «прагнення людства до справедливості та забезпечення правопорядку у взаєминах на всіх рівнях (людина – людина, людина – соціум, людина – держава, соціум – держава, держава – держава) знайшло своє втілення у єдності та узгодженості основоположних і невід’ємних цінностей цивілізованого суспільства, до яких належать права і свободи людини, верховенство права та демократія» [2, с. 52]. У цьому контексті слід погодитися з Г. Радбрухом (G. Radbruch), що сама ідея права не може бути чимось іншим, ніж справедливістю [3, с. 47]. Саме тому справедливість «червоною ниткою» пронизує всі етапи розвитку права в якості критерію легітимності правотворчості, правореалізації (правозастосування) та їх результатів (норм права, актів реалізації та актів застосування права). З другого боку, багатозначність та філософська глибина цього поняття значно ускладнює розробку чіткої дефініції, яка б охоплювала всі найважливіші змістовні аспекти справедливості, наслідком чого є певна невизначеність. До того ж необхідно враховувати суб’єктивні фактори зокрема рівень правової свідомості та правової культури особистості, що значною мірою є «віддзеркаленням» суспільної моралі та впливають на розуміння справедливості через призму категорій «добро» і «зло».

Окремо слід визнати, що трансформаційні процеси у сучасному глобалізованому світі, викликають тектонічні зміни в різних системах життєдіяльності суспільства (політичній, економічній, культурній, правовій), внаслідок чого руйнується стала система цінностей зокрема шляхом підміни понять, розмиття їх змісту. Так, верховенство права непомітно перетворюється на верховенство закону, демократія – на дотримання формальних процедур, права людини – на «подарунок»

від держави, а справедливість зводиться до корисності, доцільності, законності тощо. Ці процеси мають наслідком розчарування в основоположних принципах цивілізованого розвитку суспільства. За результатами щорічного дослідження Rule of Law Index WJP вже 7-ий рік поспіль спостерігається глобальний занепад верховенства права (важливим елементом якого є принцип справедливості). Між 2023 та 2024 роками його стан погіршився у більшості країн світу: загальний бал за Rule of Law Index WJP 2024 знизився у 57% (81 країна) і покращився у 43% (61 країна) країн світу. В середньому загальний бал знизився на 0,2%. У 63% країн люди втратили основні права (право на свободу слова, свободу зібрань, приватність тощо), а дискримінація посилювалась [4]. В Україні ці тенденції посилюються внаслідок додаткових викликів зокрема війни та її наслідків, що зумовлює нагальну потребу у відновленні довіри до права і справедливості як основоположних цінностей цивілізованого суспільства. А відтак дослідження еволюції і сучасної ролі принципу справедливості дає змогу не лише поглибити теоретичне розуміння цього феномена, а й оцінити його потенціал у формуванні цивілізованої та ефективної правової системи.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі справедливості як основоположного правового принципу, його історичної динаміки та сучасного значення для розвитку правових систем.

Досягнення поставленої мети забезпечується виконанням таких завдань: проаналізувати філософське підґрунтя принципу справедливості у часовому та просторовому вимірах; уточнити роль принципу справедливості в різних правових системах; дослідити сучасну судову практику через призму принципу справедливості; окреслити виклики і загрози реалізації принципу справедливості в умовах воєнного стану, а також оцінити його потенціал у реформуванні внутрішньодержавного права.

Стан опрацювання проблематики. В різні часи справедливість привертала увагу представників багатьох наукових напрямів (філософів, політологів, соціологів, правників тощо). Філософське підґрунтя сучасного розуміння утворюють висновки мислителів античності (Сократа (Σωκράτης), Платона (Πλάτων), Арістотеля (Αριστοτέλης), Цицерона (Marcus Tullius Cicero) та інших), середньовіччя (А. Августина (Aurelius Augustinus Hipponensis), Т. Аквінського (Thomas Aquinas), М. Падуанського (Marsilio da Padova), Н. Макіавеллі (Niccolò di Bernardo dei Machiavelli), Ф. Гвіччардіні (Francesco Guicciardini) та інших), нового (Г. Гроція (Hugo de Groot), Т. Гоббса (Thomas Hobbes), Дж. Лока (John Locke) та інших) і новітнього (І. Канта (Immanuel Kant), Г.В.Ф. Гегеля (Georg Wilhelm Friedrich Hegel) та інших) часів.

Значний внесок в дослідження справедливості пов'язують з творчістю Дж. Роулза (J. Rawls), який обґрунтовував теорію відмінну від утилітаризму, інтуїтивізму та перфекціонізму. На його думку, справедливість є першою чеснотою соціальних інститутів, як істина – систем мислення. В якості ключових характеристик (принципів) справедливості він виокремлював загальність, універсальність, публічність, порядок та остаточність: будучи обраними в чесних умовах вони мають абсолютний пріоритет у регулюванні основної структури суспільства та формуванні раціональних планів життя громадян, особливо в частині захисту основних прав і свобод [5].

Заслужують на увагу і дослідження Р.М. Дворкіна (R.M. Dworkin), який розглядав справедливість як одну з центральних політичних цінностей, що відіграє головну роль у юридичному міркуванні та тлумаченні права, особливо у складних справах. Він відстоював позицію, що хороший суддя віддає перевагу справедливості перед механістичним застосуванням закону, а процвітаюча правова система має відповідати мінімальним стандартам справедливості. В його теорії справедливість є інституцією, що підлягає інтерпретації та тісно пов'язана з підставами закону та концепцією юридичних прав, які впливають з минулих політичних рішень, ліцензуючи державний примус [6].

Зі свого боку А. Сен (A. Sen) обґрунтовує розуміння справедливості як реалізованої справедливості, пов'язуючи її не лише з правильністю інститутів і правил, а і з тим як фактично складається життя людей. Відповідно до основних ознак справедливості вона відносить зокрема зосередженість на соціальних реалізаціях, важливість свобод та можливостей, відкрити неупередженість та зосередженість на зменшенні несправедливості [7].

Різні аспекти справедливості знайшли своє висвітлення і в працях вітчизняних науковців. Зокрема В. В. Левкулич аналізує справедливість як соціокультурний феномен та доходить висновку, що її змістову квінтесенцію «визначає симетрія, еквівалентність і відповідність дійсного та належного, ступінь когерентності дійсного належному». Відповідно «справедливе – значить апіорі морально взірцеве й еталонне, а апостеріорі щонайменше прийнятне, таке, що не суперечить

фундаментальним світоглядним уявленням про належне» [8, с. 438]. Зі свого боку Д.І. Кірюхін досліджує утвердження справедливості в якості основоположного принципу в різних історичних контекстах та дискурсах [9]. В контексті дослідження справедливості як правової категорії на окрему увагу заслуговують висновки С. Головатого, П. Гуйвана, Г. Кельзена (Н. Kelsen), Ф. Петтіта (Ph. Pettit), Т. Подковенко, П. Рабіновича та багатьох інших.

Однак значна кількість наукових досліджень щодо справедливості не вичерпує зазначеної проблематики, оскільки залишається низка питань (зокрема змістовна невизначеність базових світоглядних установок щодо справедливості, взаємозв'язок глобальної та локальної справедливості, справедливості як загальнолюдської цінності та окремих її проявів, її здатність протистояти сучасним загрозам та викликам), що потребують додаткового аналізу. Все викладене вище підтверджує актуальність теми цього дослідження, що і зумовило її вибір.

Виклад основного матеріалу. Комплексний характер аналізу історичної еволюції справедливості як правового принципу забезпечується дослідженням його розвитку у двох вимірах: часовому (від класичної античності до сучасного праворозуміння) та просторовому (порівняння нормативного закріплення та реалізації принципу справедливості у різних правових традиціях та правових системах).

Часовий вимір дає змогу простежити історичну еволюцію принципу справедливості на основі аналізу особливостей його сприйняття у різні періоди розвитку філософсько-правової думки.

Історично першим є період античності, який зазвичай пов'язується з філософською і правовою традицією Давньої Греції та Давнього Риму. Так, Платон характеризує справедливість як одну з чотирьох чеснот (поряд з мудрістю, розсудливістю та мужністю), що є необхідними ознаками досконалої держави, яка виконує дуальну функцію: вона є одночасно і передумовою появи (дає силу виникнути), і гарантом існування (дає силу залишатися) інших чеснот. На його думку, робити власну справу і не намагатися робити чужі справи за них є справедливістю – силою, яка утримує все разом [10, 427e, 432c, 433b–e та інші]. Як зазначає Д. Кумар (D. Kumar), справедливість за Платоном – це якість розуму, яка однаково дбає про благо для всієї спільноти та впорядковує і дисциплінує те, що доречно для кожного її члена [11, с. 56]. Зі свого боку Арістотель характеризує справедливість як певну чесноту, завдяки якій кожен володіє тим, що належить йому, і саме так, як наказує закон [12, с. 90], і яка вимагає щоб усі рівні владували тією самою мірою, якою вони коряться, і щоб кожен поперемінно то наказував, то корився. До того ж поза державою, на його думку, справжньої справедливості не існує. Продовжуючи традиції давніх греків, Цицерон аналізує справедливість у трьох іпостасях: як найдосконалішу з усіх чеснот (зокрема і у приватних взаєминах), яка не шукає на нагороди, ні плати і до якої прагнуть заради неї самої, як «істинне право» («де немає щирої справедливості, не може бути і права»), як основу державного устрою (державна може управлятися, і навіть зберігатися тільки завдяки великій справедливості) [13, с. 58, 68–71, 125, 149 та інші]. З огляду на це П. Сімпсон (P. Simpson) зазначає, що справедливість за Цицероном є доброю сама по собі, тому що вона є частиною справжнього людського життя [14, с. 207]. Узагальнюючи основні підходи того часу, К. П. Горбенко зазначає, що загальна тенденція еволюції поглядів на справедливість у ті часи полягає у поступовому переході від уявлень про універсальний, космічний характер справедливості та її прив'язки до суто людських стосунків, витісненні концептів «справедливість як порядок (гармонія)» та «справедливість як відплата» концептами «справедливість як рівність» і «справедливість як чеснота», перетворенні її на політико-правову та етичну категорії [15, с. 17].

Епоха середньовіччя є доволі суперечливою щодо розуміння справедливості. Так, темні часи (раннє середньовіччя) демонструє дві протилежні тенденції: з одного боку – ігнорування античної філософсько-правової доктрини, а з другого – апелювання до неї в процесі подальшої розробки ідей природного права, однак лише в тій частині, яке не протирічило християнській теології, на чому зокрема наголошує З. Бегіч (Z. Begić). Епоха Просвітництва та розвиток лібералізму зумовлюють повернення до античних традицій та їх переосмислення в нових історичних умовах [16, с. 449, 450]. Зокрема Святий Августин визначав справедливість, з одного боку, як любов до Бога та ближнього, а з другого, як порядок всередині людства, що сприяє соціальному порядку: еволюція від «правильного порядку у самій людині» (підпорядкування Богу – модель порядку, який має існувати між душею і тілом, між розумом та ірраціональними силами) до «порядку любові» (надає ієрархію благ, встановлених Богом як об'єкти любові та бажання, та гармонізує вольовий аспект любові зі створеним порядком природи) [17, с. 99]. Для Т. Аквінського справедливість

– це «постійне та постійне бажання віддавати кожному його право», що передбачає рівність та виражається у доброму ставленні до інших. До того ж він розрізняв два види справедливості: комутативну (стосується взаємних відносин між особами) та розподільчу (діє в сфері пропорційного розподілу загальних благ) [18, II–II, q. 58, 61], що перегукується з Платонівським вченням про два види рівності (арифметичну та геометричну) і Аристотелівським поділом справедливості на урівнюючу та розподільчу. Водночас слід погодитись, що це не було простим запозиченням, оскільки його інтерпретація античної філософсько-правової традиції у поєднанні з традиціями римської юриспруденції (де почали формуватися такі поняття як право на участь та право як претензія) та християнською теологією поставило його вчення на глибоку, але тонку межу між античною та сучасною думкою [19]. Подальший розвиток вчення про справедливість пов'язаний з певною «секуляризацією» філософсько-правової думки. Зокрема для М. Падуанського справедливість є основоположним елементом забезпечення стабільності та процвітання спільноти, що досягається виконанням законів, встановлених народом, та належним здійсненням правосуддя [20], для Н. Макіавеллі з його постулатом «Мета виправдовує засоби» вона вже не є основоположним морально-правовим принципом, оскільки визнається цілком припустимим і виправданим відхід від загальноприйнятих уявлень про добро та зло задля забезпечення ефективності та збереження влади [21], а для Ф. Гвічардіні вона є інструментом стабільного та ефективного управління, бо на його переконання влада дійсно повинна дотримуватися у всьому справедливості та рівності; так створюється безпека, забезпечується загальна задоволеність та закладається основа для збереження народного уряду, який спирається не на малочислених прихильників, з якими він не здатен правити, а на незчислених друзів [22, с. 14]. Відтак раннє середньовіччя пронизане християнсько-теологічним розумінням справедливості, тоді як пізнє характеризується спробами очистити її від релігійних догматів та надати їй характеру правового принципу. Загалом же необхідно визнати, що саме в цей період відбувається зміщення акценту в бік більш прагматичного розуміння справедливості: вона вже не сприймається виключно як моральна чеснота, на перший план виходять ті її властивості, які зумовлюють її роль та значення в якості важливого політично-го (політико-правового) інструменту.

Новий час знову змінює підхід до розуміння справедливості, оскільки відбувається розмежування предметів політичної науки та юриспруденції (правознавства). Першість в цьому питанні належить Г. Гроцію, який, апелюючи до Аристотеля та Ж. Бодена, до ключових питань політичної науки відносить користь та доцільність, а юриспруденції – право і справедливість [23, с. xxxv]. Відтоді багатьма справедливість розглядається як правовий орієнтир, основоположний юридичний принцип, важливий критерій оцінки правомірності / неправомірності будь-яких правових рішень (результатів правотворчості, правореалізації, правозастосування). Яскравими ілюстраціями для такого висновку є погляди і самого Г. Гроція (справедливість – це утримання від посягань на чужі надбання, супротив будь-яким спокусам виключно для запобігання порушенням людського співіснування; право є ніщо інше, як те, що справедливе, ... те, що не протирічить справедливості; протирічить справедливості те, що противно природі істот, що володіють розумом [23, с. xxviii–xxx, 2–3]), а також Т. Гоббса (третій природний закон полягає у дотриманні людьми укладених ними угод, що є джерелом і початком справедливості; поза державою справедливості (як і несправедливості) не існує, оскільки дійсність угод забезпечується владою, що змушує людей дотримуватися їх [24, с. 74–78], Дж. Лока (закони справедливі настільки, наскільки вони ґрунтуються на законі природи, через посередництво якого вони повинні регулюватися та тлумачитися; усі люди за природою рівні, бо мають рівні права на природню свободу; мета закону – захищати невинуватого та відновлювати справедливість через неупереджене його застосування до всіх, на кого він поширюється, тим самим зберігаючи та розширюючи свободу [25, с. 123, 142]), Ш.Л. де Монтеск'є (відносини справедливості передують позитивному закону; абсурдно стверджувати, що немає нічого справедливого чи несправедливого, окрім того, що наказано або заборонено позитивними законами [26, с. 2]); немає жорстокішої тиранії, ніж та, що практикується в тіні законів і під виглядом справедливості [27, с. 126]) та багатьох інших, насамперед представників теорії суспільного договору.

Якщо у всі попередні періоди розвитку філософсько-правової думки вчення про справедливість розвивалося переважно в межах теорії природного права, то у новітній час загострюється боротьба між протилежними типами праворозуміння: юснатуралізмом та легізмом, що значною мірою вплинуло і на оцінку її (справедливості) природи та значення. Природно-правовий підхід

зберігається у вченні І. Канта, категоричний імператив якого і до сьогодні сприймається багатьма в якості морально-правового орієнтиру. За своєю суттю категоричний імператив в обох своїх формулах («Дій так, щоб максима твоєї волі, могла стати загальним законом» або «Дій так, щоб ставитися до людства як у власній особі, так і в особі будь-кого іншого, завжди як до мети, і ніколи як до засобу» [28, с. 51, 198]) – це не лише про повагу до людської гідності, це про справедливість, якої прагнуть всі і кожен. Загалом же він переконаний в особливому значенні справедливості: якщо вона зникне, не залишиться жодної цінності в тому, що люди взагалі живуть на землі [28, с. 141]. У його вченні право дорівнює справедливості, а універсальний принцип права полягає у такому: будь-яка дія є правильною, якщо вона може співіснувати зі свободою кожного відповідно до загального закону, або якщо за її максимою свобода вибору кожного може співіснувати зі свободою всіх відповідно до загального закону [28, с. 56]. За такого розуміння справедливість є втіленням принципу формальної рівності. На відміну від цього Г. В. Ф. Гегель розглядає справедливість як розумну свободу та обґрунтовує таке розуміння на декількох рівнях: 1) на рівні абстрактного права: право є простою і безпосередньою формою існування, яку свобода надає сама по собі; справедливість виражається у праві особистості володіти речами як проявом своєї волі (власність); а також взаємності формальній рівності та згоді власників (договір, контракт); відповідно право і справедливість повинні мати своє джерело у свободі та волі, а не в обмеженні, що випливає з погрози; 2) на рівні моральності право доповнюється моральним переконанням (намірами, мотивами) людини: цілі окремої волі (не) можуть справді відповідати абсолютному загальному (праву); моральний намір (намір діяти задля свого особистого або чужого благополуччя) не може виправдати протиправний вчинок (в такому розумінні Гегель протистоять Макіавеллі та заперечує, що «мета виправдовує засоби»), відповідно індивідуальні інтенції (благо для себе чи інших) є правомірними лише за умови відповідності загальній справедливості (праву); 3) на рівні етичної системи: етичний порядок (елементами якого є свобода, абсолютна воля, об'єктивне та коло необхідності) це сила, що має абсолютний авторитет, керує життям індивідів і яку називають вічною справедливістю; істинна справедливість можлива лише в етичному житті, оскільки справжня свобода втілюється через інституції (сім'ю, громадянське суспільство, державу) [29, с. 46-47, 96, 120-121, 156]. Відповідно для Гегеля справедливість є не просто відповідністю формальному праву (формальна законність), а втіленням розумної свободи в етичному порядку держави. Сама ж держава як завершена реальність є етичним цілим та актуалізацією свободи [29, с. 244].

Зміна вектору у ставленні до справедливості у її співвідношенні з правом у другій половині XIX – першій половині XX ст. була зумовлена поширенням юридичного позитивізму, його панування на рівні правової ідеології. І хоча серед позитивістів (Дж. Бентам (J. Bentham), Дж. Остін (J. Austin), Г.Л.А. Гарт (H.L.A. Hart). Й. Раз (J. Raz) та інші) не було одностайності щодо розуміння окремих аспектів права, ставлення до справедливості та природного права об'єднало їх у єдиний табір. Заперечуючи саму ідею існування природного права, вони не визнавали за справедливістю ролі юридичного принципу (критерію), залишаючи за нею лише роль морального орієнтира. Вершиною намагання очистити право від будь-яких моральних оцінок прийнято вважати теорію Г. Кельзена (H. Kelsen), який, хоча і визнає цінність справедливості, виводить її проблематику за межі правової теорії. На його переконання справедливість є відносною категорією, внаслідок чого вона не може бути універсальним критерієм і розрізнявальною ознакою права [30, с. 49]. З другого боку він зауважує, що справедливість – це передусім важлива, але не обов'язкова властивість соціального порядку, що регулює взаємовідносини між людьми; соціальне щастя (в об'єктивно-колективному сенсі), а абсолютна справедливість – це одна з вічних ілюзій людства, ірраціональний ідеал, тоді як з погляду раціонального пізнання існують лише інтереси людей і конфлікти між ними [31, с. 1-2, 4, 21].

Відмова від суто позитивістського підходу до права та відродження концепції природного права було зумовлено серед іншого грубим порушенням прав людини під час Другої світової війни. Страшний досвід, який отримало людство, змусив по-новому поглянути на «зручність» позитивістського ставлення до права, наслідком чого стало повернення до загальнолюдських цінностей та ідеалів, переосмислення поняття та значення справедливості, свободи, прав людини, рівності, демократії. Зокрема Г. Рабрух (G. Radbruch) розглядав справедливість як основу права. На його думку, право – це воля, що прагне до справедливості, а справедливість – це судити не зважаючи на авторитет та за однаковим мірилом щодо всіх [32, с. 78]. Серед підходів до справедливості другої половини XX ст., окрім вже згаданих вище (Дж. Роулза, Р. Дворкіна, А. Сен), заслуговує на увагу

комунітаризм, зокрема ідеї та висновки М. Сандела (M. Sandel), Ч. Тейлора (C. Taylor), А. Макінтайра (A. MacIntyre) та інших. Так М. Сандел не визнає свободу вибору (навіть за справедливих умов) достатньою основою справедливого суспільства і заперечує будь-які спроби знайти нейтральні принципи справедливості. Для нього справедливість – це процес розподілу суспільством благ (прав та обов'язків, доходу, багатства, влади, можливостей, посад, почестей), який не є нейтральним до уявлень про добре життя та чесноту і заснований на визнанні моральної сили зобов'язань, що зумовлюються приналежністю індивіда до спільнот, а не лише індивідуальним вибором або згодою. Він невідворотно пов'язує справедливість з оцінкою того, що є гідним пошани, добрим життям для суспільства, або яким є призначення соціальних інститутів [33].

Цей короткий історичний екскурс не здатен охопити всі наявні підходи до розуміння справедливості, однак він окреслює загальну картину і дає змогу усвідомити рівень складності визначення сутнісних характеристик цього правового принципу. І тут слід визнати обґрунтованість позиції І.Г. Бабиць, яка зазначає, що як юридична категорія справедливість набуває якості принципу тією мірою, якою вона втілюється у нормі права, та визнає взаємозалежність права і справедливості: «справедливість без права – безсила, право без справедливості – нелюдяне» [34, с. 192, 195]. Відповідно у сучасному правознавстві справедливість отримала не лише теоретичне обґрунтування, а і нормативне закріплення та застосування зокрема у практиці Верховного Суду (далі – ВС), Конституційного Суду України (далі – КСУ), Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), Суду справедливості Європейського Союзу (далі – Суд ЄС).

Аналіз законодавства України свідчить, що принцип справедливості закріплено зокрема у Цивільному кодексі України (відповідно до п. 6 ч. 1 ст. 3 справедливість є однією з загальних засад цивільного законодавства)[35], Податковому кодексі України (згідно п. 4.1.6. ст. 4 соціальна справедливість (установлення податків та зборів відповідно до платоспроможності платників податків) є принципом податкового законодавства)[36]. Серед іншого справедливе вирішення судом спорів визначено в якості завдання відповідного судочинства у ч. 1 ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України [37], ч. 1 ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України [38], а згідно ч. 1 ст. 21 Кримінального процесуального кодексу України кожному гарантується право на справедливий розгляд справи [39]. Примітно, що Конституція України прямо згадує принцип справедливості лише раз: у ч. 1 ст. 95, згідно якої бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами [40]. Видається, що зазначене законодавче положення певною мірою «перегукється» з ідеями комунітаризму. Водночас дослідники з конституційного права вказують на непряме закріплення принципу справедливості у Конституції України зокрема у ст. 61 (принцип *non bis in idem*), ч. 3 ст. 57 (обов'язок оприлюднення нормативно-правових актів; ч. 1 ст. 58 (загальна заборона зворотної дії законів), ч. 1 ст. 63 (право не свідчити проти себе), ст. 55 (право на судовий захист) тощо [41, с. 55]. Однак необхідно визнати відсутність чіткої законодавчої дефініції або закріплення ключових критеріїв справедливості, внаслідок чого її тлумачать або як складник верховенства права, або зіставляючи зі спорідненими (за природою та/або значенням) категоріями: рівністю, законністю, визначеністю, розумністю, добросовісністю тощо. Цікаво, що згідно ч. 2 ст. 1 Основного закону ФРН непорушні та невідчужувані права людини визнаються серед іншого основою справедливості у світі [42]. В Конституції ОАЕ соціальна справедливість визнається основою громади (ст. 14) та національної економіки (ст. 24) [43].

Не додають визначеності в цьому питанні і акти міжнародного права, оскільки в них так само справедливість скоріше проголошується в якості основоположного принципу, що реалізується через конкретні права та процедури (право на справедливий суд, заборона дискримінації, неупередженість суду, рівність сторін тощо). На перший погляд, такий стан речей можна оцінити як недолік законодавства. Однак більш глибоке занурення у це питання дає підстави не погодитись з цим. Справедливість відноситься до тих понять, які неможливо виразити одним реченням. І те, як Я. Басін (I. Bassin) описує проблеми сучасного лібералізму, видається цілком актуальним і для визначення справедливості: багато з нас не можуть знайти слова, щоб описати те, що ми захищаємо: попросіть групу студентів – майбутніх юристів сформулювати те, що вони відстоюють, і отримаєте або безладні, непослідовні відповіді, або порожні погляди; ті, хто відповість, можуть торкнутися питань, починаючи від рівності до можливостей і свободи, але навряд чи зможуть об'єднати ці ідеї під будь-яку послідовну філософську структуру, а тим, у кого є філософська основа, пощастило, якщо вони можуть пояснити її менш ніж 30 000 слів [44]. Водночас це дає

змогу в процесі застосування права не обмежуватися вузькими рамками чіткої дефініції, а розширено тлумачити цей принцип із врахуванням всіх особливостей конкретної ситуації, що потребує вирішення.

В контексті правозастосування необхідно визнати, що справедливості розглядається судами як складова більш широкого за змістом принципу верховенства права. Так, у практиці ВС визнається зокрема перевага у всіх справах правосуддя та справедливості перед формальним розумінням права (Постанова КЦС ВС, 04.09.2019, справа № 316/3132/13-ц (провадження № 61-20090св18) [45]). Водночас в якості вимог справедливості в практиці ВС зазначаються: єдина практика застосування законів (Окрема думка судді ВП ВС Ткачука О.С. на постанову від 21 серпня 2019 року у справі № 569/4373/16-ц (провадження № 14-298цс19) [46]), застосування еквівалентного тяжкості скоєного правопорушення виду юридичної відповідальності, презумпція невинуватості (Окрема думка суддів ВП ВС на рішення Верховного Суду у складі Касаційного адміністративного суду від 19 лютого 2018 року (провадження № 11- 334 асі 18) [47]) тощо. В практиці КСУ справедливість так само розглядається через призму верховенства права та характеризується як: одна з основних засад права, що є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин; один із загальнолюдських вимірів права; властивість права, виражена, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню (абз. 3 підпункту 4.1 п. 4 мотивувальної частини Рішення КСУ від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004 [48]). В інших своїх рішеннях КСУ окреслює елементи (вимоги) принципу справедливості зокрема розмірність, визначеність, ясність і недвозначність правової норми, однаковість її застосування, законні очікування тощо [49]. В більшості ж випадків потреба у зверненні до справедливості як у практиці судів України, так і ЄСПЛ та Суду ЄС зумовлюється необхідністю захисту права людини на справедливий суд. Водночас слід вказати на певну специфіку у позиціях ЄСПЛ та Суду ЄС щодо реалізації принципу справедливості, як зумовлюється відмінностями у їх статусі та правовій основі їх діяльності. Так, якщо для ЄСПЛ ключовим є захист індивідуальних прав і свобод людини, закріплених у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (1950), від порушень з боку держави, то для Суду ЄС – забезпечення дотримання права ЄС державами-членами та інституціями ЄС, а також контроль за правомірністю та справедливістю застосування норм ЄС.

Правова мапа світу є віддзеркаленням різних традицій та культурних кодів, що формують унікальні підходи до унормування суспільного життя та правосуддя. Відповідно і уявлення про справедливість навіть (в умовах глобалізованого світу) можуть відрізнятися: хтось концентрується на колективних інтересах, а хтось на індивідуальних, для когось вона є проявом божественного закону, що значно відрізняється від її світського сприйняття. Однак, як видається, саме прагнення до справедливості є тим, що присутнє у всіх народів і об'єднує різні правові системи. Водночас сучасність зайвий раз підтверджує її важливість і одночасно крихкість, оскільки системні виклики і загрози не лише знижують ефективність і реальність реалізації цього принципу, а і підривають його фундаментальну цінність, що має наслідком зокрема розчарування у праві (як засобі досягнення справедливості) та поширення правового нігілізму. Серед основних загроз принципу справедливості можна виокремити безпідставне або надмірне (понад об'єктивно необхідне через надзвичайні умови) обмеження прав і свобод людини, політичний вплив на судову систему, популізм, неоднаковий доступ до правосуддя та утривання судового розгляду справ, корупція, маніпуляція інформацією (поширення неправдивої інформації). Останнє набуває загрозливих масштабів через поширення соціальних мереж і відсутність належних стандартів роботи з ними. В Україні вплив цих факторів посилюється внаслідок війни та правового режиму воєнного стану. Водночас в українському суспільстві присутній запит на справедливість. Так за результатами соціологічного опитування, проведеного Info Sapience, на думку респондентів найбільше бракує Україні зараз миру (58% у 2025 році, 56% у 2024 році), справедливості (40% у 2025 та 2024 роках) та єдності (34% у 2025 році, 31% у 2024 році) [50]. Все це вимагає системної роботи над сприйняттям справедливості як з боку людини, суспільства, держави: від проведення судової реформи до зміни парадигми громадської освіти. Вирішення цих завдань неможливе без формування особистості, здатної критично мислити: поставити під сумнів приписи позитивного права, прагнути до пошуку істини та справедливого результату, протистояти «законній» несправедливості, поважати етичні норми, займати активну громадянську позицію.

Висновки. Отже, комплексний аналіз справедливості як основоположного правового принципу, його історичної динаміки та сучасного значення для розвитку правових систем дав можливість зробити такі висновки.

По-перше, історична еволюція справедливості підтверджує її надскладний та багатогранний характер, що зазнає відповідних змін від античності до сучасності. Однак цей процес не можна охарактеризувати як виникнення нового змісту на основі заперечення попереднього, оскільки у всі часи спостерігається певна «спадковість» у розумінні ключових характеристик справедливості. Відповідно розуміння справедливості як чесноти (античність), політичного інструменту (пізнє середньовіччя), правового принципу (новий та новітній часи) органічно поєднуються та доповнюються новими рисами, внаслідок тих процесів, які переживає людство зараз. Саме в такому контексті можна говорити про ідеологію справедливості, на чому зокрема наголошує КСУ [48].

По-друге, відсутність чіткої законодавчої дефініції не можна розглядати в суто негативному аспекті (як прогалину в праві), оскільки внаслідок оціночного характеру справедливості вимагає врахування не лише констант (рівність, пріоритетність прав людини), а і багатьох змінних. Відповідно розширювальне тлумачення справедливості на основі урахування особливостей конкретної ситуації і у поєднанні з іншими складовими верховенства права сприяє ефективній і повній реалізації цього принципу у правовій системі. Водночас необхідно застерегти від будь-яких спроб звужити зміст цього принципу, оскільки це загрожує його вихолощуванням і, як наслідок, позбавленням його власної цінності.

По-третє, на рівні судової практики принцип справедливості зазвичай розглядається як інтегральна складова верховенства права, що забезпечує рівність та доступ до правосуддя, здійснюваного незалежними та неупередженими судами.

По-четверте, здатність справедливості протистояти сучасним викликам та загрозам визначається не її внутрішніми властивостями, а ставленням до неї суспільства та індивідів, їх готовністю відстоювати загальнолюдські ідеали та цінності, оцінювати ризики та правильно обирати стратегії вирішення проблем. На наше переконання, проведення ефективних реформ в сфері державного управління загалом та судової системи зокрема неможливе без відповідного запиту з боку суспільства. Водночас відсутність критичного мислення у людей дає змогу видавати за реальні реформи косметичні зміни, які не змінюють системи і, тим самим, руйнують віру суспільства у справедливість. Саме тому є нагальна потреба у зміні парадигми сучасної освіти, метою якої повинно стати формування особистості, здатної до критичної оцінки себе, суспільства, держави, а також тих процесів, що відбуваються у світі. Окрему увагу необхідно приділяти формуванню навичок роботи з сучасними технологіями зокрема зі штучним інтелектом (ШІ), розвиток якого є не лише благом, а і певною загрозою для формування критичного мислення. І тут можна погодитись з Гіппократом (460–377 р. до н.е.): «Все є ліки і все є отрута. І тим, і іншим його робить доза». Тому формування критичного мислення розглядається в якості важливого засобу реального утвердження принципу справедливості в правовій системі. Лише за таких умов принцип справедливості здатен перетворитись на практичний інструмент трансформації права та правової системи, потенціал якого проявляється у здатності виступати критерієм оцінки правових норм та дієвості правових реформ, засобом інтерпретації норм права, що дає можливість судам виходити за межі букви закону, якщо його застосування призведе до несправедливого рішення тощо.

У підсумку ж необхідно визнати, що основу (каркас) принципу справедливості в сучасному праві складає формула «Права і свободи кожного закінчуються там, де починаються права і свободи інших». Все інше є похідним і дає змогу або деталізувати цю формулу, або забезпечити її втілення у правову реальність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Roosevelt T. Fear God and Take Your Own Part. New York: G.H. Doran, 1916. 414 p.
2. Стаднік І.В., Гоцуляк Ю.В. Лібералізм та основоположні правові цінності: сучасний погляд на співвідношення. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2024. № 2. С. 51–61. <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2024.2.6>.
3. Radbruch G. *Filosofia do direito*. (M. Holzhausen, Tradução). São Paulo: WMF Martins Fontes, 2016. 320 p.

4. *The rule of law has declined globally for the 7th year in a row.* (n. d.). WJP Rule of Law Index. URL: <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/insights>.
5. Rawls J.A *Theory of Justice*. Revised Edition. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 1999. xxii, 538 p.
6. Dworkin R. *Law's Empire*. Cambridge, London: The Belknap Press of Harvard University Press, 1986. xvi, 470 p.
7. Sen A. *The idea of justice*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2009. xxviii, 468 p.
8. Левкулич В.В. *Справедливість як соціокультурний феномен: монографія*. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 480 с.
9. Кірюхін Д. *Дискурси справедливості в історичному контексті*. Київ: Стилос, 2021. 202 с.
10. Plato. *The Republic* (T. Griffith, Trans.; G. R. F. Ferrari, Ed.). Cambridge University Press, 2000. xlviii, 397 p.
11. Kumar D. Evolution of Justice: A Philosophical Approach. *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*. 2024. Vol. 105. Issue 10. 56–65 p.
12. Aristotle. *The Nicomachean Ethics* (D. Ross, Trans.; L. Brown, Rev. ed.). Oxford University Press, 2009. xliii, 277 p.
13. Cicero, M.T. *The Republic and The Laws* (N. Rudd, Trans.; J. G. F. Powell & N. Rudd, Eds.). Oxford University Press, 1998. xliii, 242 p.
14. Simpson P. Justice, Scheffler and Cicero. *American Catholic Philosophical Quarterly*. 1991. Vol. 65. Issue 2. 203–211 p. <https://doi.org/10.5840/acpq199165232>.
15. Горбенко К.П. Еволюція концепції справедливості в античній філософії. *Вісник Донецького національного університету. Серія «Філософські науки»*. 2016. № 1. С. 7–20.
16. Begić Z. Traces of the Rule of Law as an Idea and Legal Principle in the Theory of the Ancient and Medieval Period: Some of the Characteristic Theoretical Considerations and their Contribution to the Contemporary Meaning. *Društvene i Humanističke Studije*. 2023. Vol. 8. № 2(23). 443–458 p. <https://doi.org/10.51558/2490-3647.2023.8.2.443>.
17. Chabi K. Augustine on Justice: Theory and Praxis. *IGWEBUIKE: An African Journal of Arts and Humanities*. 2015. Vol. 1(2). Pp. 91–112. <https://www.acjol.org/index.php/iaajah/article/view/2615/2578>.
18. Aquinas T. *Summa Theologiae*. (T. 2.). (Fathers of the English Dominican Province, Translation). New York: Benziger Bros, 1947.
19. LeBar Mark. “Justice as a Virtue”. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2024 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), <https://plato.stanford.edu/archives/fall2024/entries/justice-virtue>.
20. Marsilius of Padua. *The defender of the peace*. (A. Brett, Ed. & Trans.). Cambridge University Press, 2005.
21. Machiavelli N. *The Prince*. (W.K. Marriott, Trans.). London: J.M. Dent & Sons, Ltd.; New York: E.P. Dutton & Co, 1916.
22. Guicciardini F. *Counsels and reflections of Francesco Guicciardini* (N.H. Thomson, Trans.). London: Kegan Paul, Trench, Trübner, 1890. xxxi, 206 p.
23. Grotius H. *The rights of war and peace* (J. Barbeyrac, Trans.). London: Printed for W. Innys and R. Manby, J. and P. Knapton, D. Brown, T. Osborn, and E. Wicksteed, 1738.
24. Hobbes T. *Leviathan* (A.D. Lindsay, Introduction). London: J. M. Dent & Sons; New York: E.P. Dutton & Co, n.d. (Original work published 1651).
25. Locke J. *Two treatises of civil government* (W. S. Carpenter, Introduction). London: J.M. Dent & Sons; New York: E.P. Dutton & Co, 1962. (Original work published 1690).
26. Montesquieu C. de S. *The spirit of laws* (T. Nugent, Trans.). New York: The Colonial Press, 1899. (Original work published 1748).
27. Montesquieu, C. de S. (n.d.). *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* (L. Petit de Julleville, Ed.; Huitième édition). Paris: Librairie Ch. Delagrave. n.d. (Original work published 1734).
28. Kant I. *The metaphysics of morals* (M. Gregor, Trans.). Cambridge University Press, 1991. (Original work published 1797).
29. Hegel G. W. F. *Hegel's Philosophy of Right* (S.W. Dyde, Trans.). London: George Bell and Sons, 1896.

30. Kelsen H. *Pure Theory of Law* (M. Knight, Trans.). Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1967. (Original work published 1960).
31. Kelsen H. *What is justice? Justice, law, and politics in the mirror of science: Collected essays*. Berkeley; Los Angeles, London: University of California Press, 1971.
32. Radbruch G. *Fünf Minuten Rechtsphilosophie. Gesamtausgabe*. Hrsg. von Arthur Kaufmann. Heidelberg: Müller, Juristischer Verlag. Band 3. *Rechtsphilosophie*. 3 Bearb. von Winfried Hassemer, 1990. Pp. 78–79.
33. Sandel M. J. *Justice: What's the Right Thing to Do?*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2009. 308 p.
34. Бабич І.Г. Визначення місця принципу справедливості в сучасній системі принципів права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 59. С. 191–197.
35. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40. Ст. 356. (Із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
36. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. №№ 13–14, 15–16, 17. Ст. 112. (Із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>.
37. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. №№ 40–41, 42. Ст. 492. (Із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.
38. Кодекс адміністративного судочинства: Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. №№ 35–36, 37. Ст. 446. (Із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
39. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. №№ 9–10, 11–12, 13. Ст. 88. (Із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
40. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. (Із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
41. Шелевер Н.В. Принцип справедливості та принцип законності в конституційному праві України. *International scientific and practical conference «Legal sciences: research and European innovations»: conference proceedings (April 23-24, 2021)*. Czestochowa: Baltija Publishing, 2021. P. 55–57.
42. *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland: vom 23. Mai 1949; zuletzt geändert am 23. Dezember 2014. Die Verfassungen Deutschlands*. URL: <https://www.verfassungen.de/gg49-i.htm>.
43. *Constitution of the United Arab Emirates: 18 July 1971. UAE Legislation*. URL: <https://uaelegislation.gov.ae/en/constitution>.
44. Bassin I. A challenge for legal liberalism. *Harvard Law & Policy Review*, 2007. URL: <https://journals.law.harvard.edu/lpr/online-articles/a-challenge-for-legal-liberalism>.
45. Верховний Суд. Перша судова палата Касаційного цивільного суду. Постанова від 04 вересня 2019 у справі № 316/3132/13-ц (провадження № 61-20090св18). *Реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84544987>.
46. Ткачук О.С. Окрема думка судді у справі № 569/4373/16-ц (провадження № 14-298цс19) від 21 серпня 2019. / Цивільний касаційний суд Верховного Суду. *Реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84814534>.
47. Бакуліна С.В., Британчук В.В., Кібенко О.Р., Ситнік О.М., Яновська О.Г. Окрема думка суддів до постанови Верховного Суду, поставленої Касаційним адміністративним судом у провадженні № 11-334-асі-18 від 19 лютого 2018 р. *Реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77197863>.
48. Конституційний Суд України. Рішення у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа № 15-рп/2004) від 02 листопада 2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04>.
49. Конституційний Суд України. Верховенство права. – Без дати. – URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/34-verhovenstvo-prava>.

50. Ukrainian Center for Independent Political Research. *Faith in the Armed Forces helps most Ukrainians to remain resilient – opinion poll results*. (2025, April 19). URL: <https://ucipr.org.ua/en/news/faith-in-the-armed-forces-helps-most-ukrainians-to-remain-resilient-opinion-poll-results>.